

Etnografinis principas kaip istorijos fenomenas

Česlovas Laurinavičius

Humanitarinių mokslų daktaras, vyriausiasis mokslo darbuotojas
Lietuvos istorijos institutas
XX amžiaus istorijos skyrius
El. paštas: laurinaviciusc@gmail.com

Santrauka. Etnografinio principo sąvoka, aptinkama politinėje ir mokslinėje literatūroje, regis, neturi aiškios visuotinai priimtos to principo juridinės kvalifikacijos. Bet istoristinis požiūris į procesus rytinėje Europos dalyje XIX a. antroje pusėje–XX a. pirmoje pusėje leistų teigti, kad etnografinis principas – tai esminė Vidurio Rytų Europos regiono formavimosi ypatybė. Straipsnyje atlikta lietuvių, čekų, bulgarų ir lenkų tautų – kaip atvejų, sudarančių prielaidą regiono tipologizacijai, – raidos apžvalga liudytų, kad etnografinis principas orientavo į šio regiono tautinės valstybės teritorijos nustatymą, siekiant tai valstybei sudaryti sąlygas saugiai bei efektyviai egzistuoti. Kartu straipsnyje pasirinktas tyrimo rakursas leidžia naujai pažvelgti į minimo regiono valstybių probleminę raidą Vakarų ir Rusijos priešpriešos kontekste. Straipsnyje konstatuojama, kad etnografinis principas neigijo juridinio principo statuso, bet jis gali būti naudingas kaip istorinė kategorija tyrinėjant naujųjų laikų istoriją ir ypač sovietmetį.

Reikšminiai žodžiai: Johanas Gotfrydas Herderis, lordas Aktonas, lietuviai, čekai, lenkai, bulgarai, tautinis saugumas, *jus civis romanus sum*, etnis teritorinis federalizmas.

The Ethnographic Principle as a Phenomenon of History

Summary. The concept of the ethnographic principle is rarely found in the literature, and there is hardly a legal qualification for it. However, historical material (in cases of the Lithuanian, Czech, Bulgarian and Polish peoples) indicates that the ethnographic principle is a significant political and geopolitical phenomenon. This phenomenon is especially characteristic of the development of the peoples of the region of Central and Eastern Europe. First, the ethnographic principle was closely related to the national principle, although it did not coincide with it. The concept of the ethnographic principle points to the special anatomy of nation states, where the basis is ethnic / linguistic culture. Secondly, the advancement of culture to the fore indicated the recognition of its significance, which had not happened before. Consequently, it was a question of freeing this culture from the restrictions imposed on it and even compensating for the damage caused to it. Thirdly, the culture, raised to the state level, needed appropriate guarantees for the future. The article reveals the tendency of great states at the level of their policies and propaganda to act according to the ethnographic principle, thereby encouraging the formation of national states. However, when the latter became a fact, another tendency arose: the Western world began to apply the criteria of a liberal civil society to new states (according to the principle of *jus civis romanus sum*). This was too hard for the new states. In this context, the alternative was the Soviet ethno-federalist protectorate, which, although under the conditions of a repressive system, actually continued to implement the projections of the ethnographic principle. A fixed paradox: the ethnographic principle, which originated in the West as a variant of democratization, gained strength thanks to Russia, while the West remained, as it were, in aristocratic opposition to this course. The ethnographic principle has not yet acquired a clearer legal legitimacy. But as a historical category, it can serve as a study of the history of Modern times, and especially the Soviet period.

Keywords: Johann Gottfried Herder, Lord Acton, national security, Lithuanians, Czechs, Poles, Bulgarians, *jus civis romanus sum*, ethnic territorial federalism.

Received: 31/01/2021. Accepted: 24/04/2021

Copyright © 2021 Česlovas Laurinavičius. Published by Vilnius University Press

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Problemos apmatai

Ieškant etnografinio principo definicijos teko perversti nemažai įvairios literatūros bei informacinių leidinių. Interneto erdvėje vokiečių kalba pavyko aptikti tokį pristatymą: „Etnografinis principas yra statistinis metodas, leidžiantis nustatyti apytikslę įsivaizduojamos geografinės atskyrimo linijos tarp dviejų gyventojų grupių, kurias galima atskirti pagal etnines ypatybes ir kurių gyvenvietės yra gretimos, eigą <...>. XIX amžiuje atsiradus tautinėms valstybėms, etnografinis principas buvo plačiai naudojamas Vakarų pasaulyje nustatant ar iš naujo nustatant nacionalines sienas. Remiantis tarptautine teise, norint taikyti metodą tokiu atveju reikia daugumos sutarimo tarp abiejų dalyvaujančių grupių, norinčių išsiaiškinti savo sienų klausimus arba politiškai priverstų tai padaryti.“¹

Autoriaus požiūriu, tai per siaura definicija. Turimi istoriniai duomenys patvirtintų tik tai, kad etnografinis principas iš tikro buvo aktualus XIX a. antroje pusėje bei XX a. pradžioje kuriantis tautinėms valstybėms Europos rytinėje dalyje. Tačiau nepriimtinas to principo traktavimas kaip statistinio metodo, nes pastarojo taikymas anaip tol nebuvo taisyklė. Beje, anglakalbėje interneto erdvėje yra kitoks etnografinio principo pateikimas: formaliai jis atrodo įvairesnis, nurodantis ne tik kiekybinius, bet ir kokybinius parametrus, bet – be jokių sąsajų su konkrečia istorine bei politine aplinka ir iš esmės nusakantis etnografų darbinę technologiją². Taigi definicijos paieškos labiau klaidintų nei vestų prie problemos esmės.

Turima istorinė medžiaga leistų manyti, kad net pasienio konfliktus – tokius kaip Lenkijos ir Čekoslovakijos ginčą dėl Tešino ar Lietuvos ir Lenkijos dėl Seinų bei Punsko – nebūtų pagrįsta laikyti etnografinio principo raiška. Nes tie konfliktai, nors ir turėję strateginės motyvacijos bei rimtų pasekmių, patys savaime nekėlė tiesioginės grėsmės besiginčijančių valstybių egzistenciniams pamatams. O autoriaus hipotezė ta, kad etnografinis principas tiesiogiai siejosi su tautinės valstybės egzistavimo galimybe.

Taigi ką apie etnografinį principą liudytų istorinė medžiaga. Pirmiausia, etnografinis principas, nors glaudžiai siejosi su tautiniu (nacionaliniu) principu, bet su juo nesutapo³. Mat tautinio (ar nacionalinio) principo pagrindas – faktinė galbūt įvairia etnine kultūra paremta politinė galia, o etnografinio principo sąvoka nurodė pirmiausia ypatingą tautinių valstybių anatomiją, kur pagrindas – etninė ir (ar) kalbinė kultūra. Antra, etninės kultūros išskėlimas į pirmą planą liudijo jos reikšmingumo pripažinimą, o to anksčiau nebuvo. Va-

¹ „Das ethnographische Prinzip ist ein statistisches Verfahren zur Feststellung des ungefähren Verlaufs der imaginären geographischen Trennlinie zwischen zwei anhand ethnischer Merkmale unterscheidbaren Bevölkerungsgruppen, deren Siedlungsgebiete benachbart sind <...>. Nach dem Aufkommen der Nationalstaaten im 19. Jahrhundert wurde das ethnographische Prinzip in der westlichen Welt häufig angewandt, um Staatsgrenzen zu begründen oder neu festzulegen. Die Anwendung der Methode erfordert nach dem Völkerrecht in einem solchen Fall das mehrheitliche Einverständnis innerhalb jeder der beiden beteiligten Siedlungsgruppen, die ihre Grenzfragen klären möchten oder politisch dazu gezwungen sind“ („Ethnographisches Prinzip“, in: <https://de.wikipedia.org/wiki/Ethnographisches_Prinzip>, [2021-01-31]).

² „Ethnographic principles“, in: <http://changingminds.org/explanations/research/analysis/ethnographic_principles.htm>, [2021-01-31].

³ Straipsnyje sąvokos „tautinis“ ir „nacionalinis“ vartojamos kaip sinonimai ne dėl to, kad jos reikštų tą patį turinį, bet dėl dažno jų tapatinimo praktikoje, ypač turinčioje tarptautinį raktusą. Šios situacijos čia neaparsime nenorėdami atitraukti dėmesio nuo pagrindinės tyrimo temos.

dinasi, buvo kalbama apie tos kultūros atlaisvinimą nuo iki tol jai taikytų suvaržymų ir net jai padarytų nuostolių kompensavimą. O tai reikštų, kad ir tautų apsisprendimo principas, jį suprantant kaip „kasdienį plebiscitą“, su etnografiniu principu nesutaptų. Pagaliau, trečia: į valstybinį lygį pakeltai kultūrai reikėjo atitinkamų garantijų ateičiai...

Jau vien tai, kas pasakyta, liudija, jog turime reikalo su labai sudėtingu bei prieštarin-gai vertinamu reiškiniu, liečiančiu visų pirma Lietuvą. Juk žinome, kad XX a. pradžioje sąvoka „etnografinė Lietuva“ lietuviams žadino įkvėpimą ir viltį. Nors kartu tą sąvoką lydėjo ir skepticizmas, ir net paniekos apraiškos.

Tokios padėties genezės paieška verstų atsigręžti į XVIII–XIX a. sankirtą, kai etno- grafija, kaip natūralių kultūrų aprašymo dalykas, suartėjo su visuomeniniais mokslais. Tada prancūzų enciklopedistų iškeltam pilietinės-politinės nacijos principui vokiečių filosofas Johanas Gotfrydas Herderis (Johann Gottfried Herder) priešpriešino tautos (*Volk*) natūralią kolektyvinę kultūrą⁴. Herderį savotiškai papildė Žano Žako Ruso (Jean-Jacques Rousseau) su sava bendros valios teorija, vedančia prie išvados, kad tautą kuria jos prigimtinė kultūra. Tačiau netrukus sulaukta Britanijos salų reakcijos: Edmundas Berkas (Edmund Burke) paneigė etnografijos vertę, susiejęs ją su politiniais bei teisiniais institutais, o lordas Aktonas (John Emerich Edward Dalberg Acton) įtvirtino formulę: valstybė kuria tautą, o ne atvirkščiai⁵. Taigi politinės minties medyje atsirado savotiškas dvišakis, kuris, beje, ypač išsiskleidė XX a. Tik vienos – herderinės – šakos augimas liko sustojęs, o kitos – anglosaksų puoselėtos – išsikerojo uždengdamas bemaž pusę pasaulio.

Pereidami nuo metaforų prie konkretaus tikslo – etnografinio principo identifikacijos – pasinaudosime konkrečiais istoriniais atvejais. Pabandysime parodyti, kaip to principo raišką galima pamatyti lietuvių, čekų, bulgarų ir lenkų tautinėje raidoje⁶. Nors kiekvienas iš tų atvejų ypatingas, tačiau visi kartu jie, mūsų nuomone, gali būti naudingi problemos tipologizacijai. Viena vertus, kiekvienai iš minėtų tautų teko patirti skausmingą plyšį tarp etninės bendruomenės natūralios raiškos ir pilietinės visuomenės keliamų kriterijų. Kita vertus, visas tas tautas jungė bendra geopolitinių transformacijų, įvykusių XIX–XX a. erdvėje nuo šiaurės rytų Baltijos iki Balkanų, kurią sąlyginai galima vadinti Vidurio Rytų Europos (VRE) regionu, logika⁷.

Lietuvių atvejis

Antanas Smetona savo kalboje, pasakytoje 1917 m. rudenį Berlyne, „Adlono“ viešbutyje, susirinkusiam Vokietijos politiniam bei visuomeniniam elitui, teigė: „Mes laikomės etno- grafinio principo, kurio nereikėtų painioti su lingvistiniu.“⁸ Smetonos norėta pabrėžti, kad

⁴ H. F. Vermeulen, 2006, p. 123–145; F. M. Barnard, 1969, p. 379–397.

⁵ G. H. Sabine, 1995, p. 590–596, 615, 881; Lord Acton, 1862; R. Sporluk, 1990, s. 94.

⁶ Straipsnyje nesiplėtosime į latvių bei estų situaciją, kur etnografinis principas taip pat sudarė valstybingumo pagrindą.

⁷ VRE regiono sąvoka – atskira problema. Čia pažymėsime, kad „europietiškos laisvės“ išplitimo VRE regione versijai (O. Halecki, 1994) yra kontroversija – apie VRE, kaip galios plėtos sąlygotų manipuliacijų objektą (E. W. Said, 2006; L. Wolff, 1994).

⁸ „Wir befolgen das ethnographische Prinzip, welches aber nicht mit dem sprachlichen zu verwechseln ist“ (A. Smetona, 1917, p. 18–19).

komplikuota etnolingvistinė padėtis Pietryčių Lietuvoje negali nuneigti Vilniaus lietuviškos priklausomybės. Ir tam panaudotas žodžių junginys „etnografinis principas“ (*ethnographische Prinzip*) turėjo suteikti argumentacijai neabejotiną politinį bei teisinį svorį⁹.

Minima Smetonos frazė jau leistų daryti tam tikrus apibendrinimus. Pirmiausia atkreiptinas dėmesys į pažyminį „etnografinis“ vietoje, sakysime, „istorinis.“ Vadinasi, akcentas dėtas ne į Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valstybės istorines teises, o norėta pabrėžti konkretų ir ypatingą (etninį) politinių pretenzijų subjektą. Kita vertus, aki-vaizdu, kad etnografinis principas orientavo į esminį valstybės komponentą – teritoriją.

Bene daugiausia lietuvių, kaip etnografinės tautos, siekių tema yra rašęs Petras Klimas¹⁰. Iš jo darbų visumos matome, kad etnografinis principas (arba „etnografinis dėsniš“, kaip sakyta Klimo), tai „tautinis principas, kuriuo remiantis turi būti atkurta Lietuvos valstybė lietuvių etnografinėje teritorijoje“. Toji teritorija – tai „lietuvių daugumos gyvenama bei netolimoje praeityje gyventa teritorija“. Klimo pažymėta, kad dėl nelaisvės sąlygomis vykdytos asimiliacijos nyko lietuvių kalba ir savimonė. Todėl lietuvių tautai priklausančią teritoriją nustatyti statistinis metodas nėra pakankamas, reikia atsižvelgti ir į kitų veiksnių – etnografijos, toponimikos, religijos, ūkio bei istorijos eigos – visumą. Klimas neneigė ir apsisprendimo kriterijaus. Tačiau apsispręsti, anot jo, galėjo tik turintys „gyvą tautinę sąmonę“ ir siekiantys „sukurti savarankiškos kultūros židinį“ – kitaip tariant tie, kurie etninei kultūrai teikė pirmumą. Kartu Klimo pažymėta, kad apsisprendimas dėl Lietuvos valstybės atkūrimo priklausęs tik lietuvių tautai, o tautinės mažumos tuo klausimu turėjusios likti „neklaučiama visuomenės dalis“. Bet valstybei susikūrus įstatymai turėsia būti lygūs visiems¹¹.

Tai, kaip Smetona ar Klimas suprato etnografinio principo prasmę, nebuvo kokia nors ypatinga išimtis. Panašią logiką galime išvelgti įvairiuose viešuose tarptautinio lygio pareiškimuose. Štai, pavyzdžiui, Klaipėdos krašto atskyrimo nuo Prūsijos oficiali argumentacija: Vokietijai protestuojant dėl krašto atskyrimo Antantės valstybės atsakė tokiu Paryžiaus taikos konferencijos pirmininko Žoržo Klemanso (Georges Clemenceau) pasirašytu paaiškinimu: „Diskutuojamas kraštas visada buvo lietuviškas: Klaipėdos krašte daugumas gyventojų savo kilme ir kalba yra lietuviai ir Klaipėdos uostas Lietuvai vienintelis išėjimas į jūrą. O faktas, kad dauguma Klaipėdos miesto gyventojų yra vokiečiai, dar nereiškia, jog ir visą Klaipėdos kraštą reikia laikyti vokišku kraštu.“¹² Svarbu pridurti: Klaipėdos krašto atskyrimo argumentacijoje operuota germanizacijos faktu, vertinant jį negatyviai (fiksuota, kad germanizacija Klaipėdos krašte vykusį net Taikos konferencijos metu)¹³. Bet, kita vertus, Klemanso rašte būta dar vieno svarbaus

⁹ Smetona turėjo pagrindo tikėtis, kad auditorija Vokietijoje jį supras. Mat, dar Oto fon Bismarkas neva teigęs, jog būtent etnografinis principas suteikęs teisę Vokietijai 1871 m. prisijungti Elzasą ir Lotaringiją.

¹⁰ P. Klimas, 1917, Nr. 33; Nr. 34, 35, 37; P. Klimas, 2018.

¹¹ P. Klimas, 1917, Nr. 9; P. Klimas, 1921, p. 8.

¹² Originalus Taikos konferencijos pirmininko tekstas: „The district in question has always been Lithuanian; the majority of the population is Lithuanian in origin and speech; and the fact that the city of Memel itself is in a large part German is no justification for maintaining the district under German sovereignty, particularly in view of the fact that the port of Memel is the only sea outlet for Lithuania.“ Žr.: Reply of the Allied, 1919, p. 1369; R. J. Misiunas, 1968.

¹³ H. W. Temperley, 1926, p. 247–248.

teiginio: krašto atskyrimas nuo Vokietijos „neprieštarauja nacionaliniam principui“¹⁴. Turint omenyje Vakaruose priimtą sąvokos „nacionalinis“ pilietinę sampratą jau galima suabejoti, ar visa Taikos konferencijos pirmininko argumentacija iš tikro buvo adekvati mūsų aptariamam etnografiniam principui.

Bet štai kitas pavyzdys: 1920 m. sprendžiant Lietuvos rytinės sienos nustatymo klausimą vėlgi matome etnografinio principo apraišką. Kai Lietuvos užsienio reikalų ministras Augustinas Voldemaras savo 1920 m. kovo 31 d. notoje Sovietų Rusijos užsienio reikalų komisarui Georgijui Čičerinui nurodė, kad esminė taikos derybų sąlyga – „visiškas Lietuvos nepriklausomybės pripažinimas jos *etnologinėse sienose*, tai yra, bendrais bruožais imant iš senų gubernijų Vilniaus, Kauno, Gardino, Suvalkų su sostine Vilniuje“, tai netrukus buvo gautas Čičerino atsakymas, jog „*Rusų Tarybų vyriausybė sutinka su etnoliniu principu kaip pagrindu Lietuvos valstybės teritorijai apibrėžti*“¹⁵. O tuo pačiu metu, kai Maskvoje Lietuvos ir Sovietų Rusijos taikos delegacijos, pasirėmusios etnografiniu principu, nustatinėjo rytinę Lietuvos sieną, Spa mieste vykusioje Antantės šalių konferencijoje iš esmės tuo pačiu principu remiantis užginčytos Lenkijos teisės į Vilnių. Etnografinio principo logiką galima matyti, visų pirma, Didžiosios Britanijos premjero Deivido Loido Džordžo (Davyd Lloyd George) dėstytoje argumentacijoje, kad, sprendžiant apie teritorinę priklausomybę, prioritetas negalys būti teikiamas dėl kolonizacijos bei asimiliacijos atsiradusiai diasporai: „*Vilnius toli nuo etnografinės Lenkijos, <...> o pačiame Vilniaus mieste esanti lenkų dauguma nenuneigia to fakto, kad apylinkės etnografinė prasme nelenkiškos*“, teigta Loido Džordžo¹⁶.

Tačiau užbėgdami į priekį pasakysime, kad etnografinio principo sąvokos nerasime nei 1920 m. liepos 12 d. Lietuvos ir Sovietų Rusijos taikos sutartyje, nei 1924 m. konvencijoje dėl Klaipėdos krašto perdavimo Lietuvai, nei daugelyje kitų tarptautinių dokumentų¹⁷. Prie šios aplinkybės dar grįšime.

Tuo tarpu teks priminti gerai žinomą tiesą, kad Vilniaus ir Klaipėdos kraštų valdymas vadinamajai Kauno Lietuvai nebuvo sėkmingas: lietuviams įveikti lenkų dominavimą Vilniuje ir vokiečių Klaipėdoje nebuvo jokių realių galimybių. Ir paramos iš Vakarų valstybių lietuviai negalėjo tikėtis. Kai kilo Antrasis pasaulinis karas, Sovietų Sąjunga, pradžioje okupavusi bei aneksavusi Lietuvą, toliau vykstant karui faktiškai sujungė lietuvių teritoriją su Vilniumi ir Klaipėda. Sovietų Sąjunga, beje, galėjo vadovautis ne tik savo interesais, bet ir 1942 m. gegužės 26 d. sutartimi su Anglija, pagal kurią pastaroji už Raudonosios armijos vaidmenį triuškinant nacistinę Vokietiją atsisakė kurti barjerus sovietų įtakos plitimui į Vidurio Rytų Europos regioną¹⁸. Dėl Sovietų Sąjungos veiksmų

¹⁴ *The question of Memel: diplomatic and other documents from the Versailles peace conference till the reference of the question by the conference of ambassadors to the council of the League of Nations (1919–1923): including historical sketches of the Memel region, and other introductory statements*, t. 1, London, 1924, p. 15.

¹⁵ Taika su bolševikais, in: *Lietuva 1920* 04 02, 07, Nr. 75, 76. Etnografų diskurse matyti bandymas ieškoti sąvokų „etnografija“ ir „etnologija“ skirtingų prasmių. Šio klausimo čia neplėtosime.

¹⁶ British Secretary's Notes of a Conversation at Spa, on July 10, 1920, in: *Documents on British Foreign Policy, 1919–1939*, Ser. 1, Vol. VIII, 1920, p. 527.

¹⁷ V. Sirutavičius, E. Nekrašas, R. Lopata (sud.), *Svarbiausios Lietuvos Respublikos tarptautinės sutartys 1918–1995*, Vilnius, 1997, p. 31–37, 55–78.

¹⁸ Tokią išvadą galima daryti iš 1942 m. gegužės 24 d. anglų pasiūlytos sutarties formulės, kuria Stalinas suprato kaip Sovietų Sąjungai paliekamas „laisvas rankas“ Rytų Europoje, in: *СССР u Лумса*, 2012, c. 578.

vokiečių diasporos Lietuvoje faktiškai neliko, iš Lietuvos į Lenkiją išsikėlė ir didelė dalis lenkų¹⁹. Taigi, viena vertus, sovietų valdomoje Lietuvoje su Vilniumi ir Klaipėda tarsi buvo realizuotas lietuvių idealas – sujungta lietuvių etnografinė teritorija. Bet, kita vertus, to idealo kaina buvo Kauno Lietuva (turimas galvoje faktinis Lietuvos Respublikos sunaikinimas 1940 m. jos vietoje pastatant vadinamąją LTSR).

Beje, teorinį Klaipėdos ir Vilniaus prijungimo prie Lietuvos pagrindimą galime rasti Pavelo Kušnerio darbuose. Kušneris – sovietų etnografas, nuo 1941 m. Raudonosios armijos politinės vadovybės sistemoje (regis, paties Josifo Džugašvilio-Stalino nurodymu) ėmėsi tirti galimus pokarinės Europos valstybių sienų pertvarkymus. O po karo pasirodė keletas jo studijų, kuriose, galima sakyti, buvo susisteminta pati politinės etnografijos problemos traktuotė. Štai jo suformuluotos definicijos: „Etnografinė teritorija – tai ne šiaip sritis, kur dabartiniu metu gyvena viena ar kita tauta, – tai erdvė, kuri susieta su konkrečia tauta ir istoriškai, ir ekonomiškai“; „Etnografinė teritorija – tai sritis, kurioje konkreči tauta vystėsi, kurioje gyvuoja (arba gyvavo iki neseno laikotarpio) ir su kuria siejasi tos tautos kultūrinė veikla“.²⁰ Kaip galime matyti, Kušnerio iš esmės atkartota Klimo argumentacija, tik tiksliau suformuluota.

Čekų atvejis

Nors žlugus husitų sąjūdžiui (ir ypač po mūšio prie Baltojo kalno) patyrę žiaurią germanizaciją, čekai nuo Marijos Terezos laikų buvo pradėję laipsniškai atgauti kultūrinės teisės savo istorinėje Bohemijoje²¹. Vadinamuosius senačekius tokia padėtis, matyt, tenkino tol, kol išryškėjo vokiečių nacionalizmas (t. y. pangermanizmas, kai vokiečių ideologai, siekdami sujungti Vokietiją ir prilyginti ją Anglijai bei Prancūzijai, ėmė propaguoti vokiečių rasės pranašumą prieš kitas tautas, visų pirma slavų). Daugmaž taikiai besivystęs modernizacijos procesas Čekijoje ėmė strigti, o vokiečių ir čekų interesai darėsi nebesuderinami²².

Kai 1848 m. pavasarį vokiečiai savo vadinamajame Frankfurto parlamente iškėlė „visų vokiškų žemių sujungimo“ reikalavimą, čekai tame reikalavime išvėlgė grėsmę sau, nes istorinė Bohemija būtų perėjusi į vokiečių daugumos erdvę. Čekų tautinis lyderis Františekas Palackis pasiūlė kompromisą – rekonstruoti Austriją į etniškai homogenines sritis – vokiečių, čekų, slovakų – kartu atmetant istorines sienas. Tačiau vokiečiams lygybę su slavais peršantis variantas buvo nepriimtinas. Kita vertus, pačiam Palackiui, regis, nebuvo aišku, kur turėtų eiti ribos tarp etnosų. Tęsiantis tolesniam vokiečių tautinės integracijos procesui čekų tautiniam judėjimui beliko vienas kelias – grįžtant prie istorinio principo (Bohemijos teritorinės vienybės) siekti išsivyrėti visoje Bohemijoje. Faktiškai tai reiškė orientaciją į mūsų aptariamą etnografinį principą.

Projektuoti keli čekų siekių užvaldyti istorinę Bohemiją variantai. Pirmiausia, mėginta ieškoti konsolidacijos su vokiška Bohemijos diduomene. Tačiau – be apčiuopia-

¹⁹ V. Stravinskienė, 2011.

²⁰ П. И. Кушнер, 1946, № 1, с. 12–24, 14.

²¹ A. J. P. Taylor, 1999, p. 67.

²² H. Seton-Watson, 1945, p. 66.

mų rezultatų. Tada jau vadinamųjų jaunačekių iškelta čekų ir slovakų etninės vienybės idėja, kurios pagrindu *čekoslovakų* tauta įgytų teritorinį sąlytį su pietryčių slavais ir, vadinasi, formuotąsi atsvaros vokiečiams bei vengrams prielaidos. Pagaliau, planuotas Bohemijos autonomijos variantas Rusijos sudėtyje (teritoriniu požiūriu susisiekiant su Rusija per Galiciją ir Užkarpatę). Visi tie planai liko teoriniai iki Pirmojo pasaulinio karo pabaigos. Bet 1918 m. pabaigoje įvyko savotiškas čekų tautinės idėjos realizavimo proveržis. Antantės vadovams čekų lyderiai pristatė projektus, pagal kuriuos turėjo būti sukurta Čekoslovakijos valstybė, apimanti Bohemiją, Moraviją su Silezija, Slovakiją ir Užkarpatę²³. Pažymėtina, kad pristatymuose Bohemija interpretuota kaip čekų istorinė ir etnografinė sritis; net pritaikyta speciali metafora: „*Bohemija nedaloma, kaip nedalomas indas*.“²⁴ To rezultatas – yra nuomonė, jog Antantės lyderiai „nepastebėjo“, kaip Čekoslovakijoje tarp čekų bei slovakų atsidadė 3 mln. vokiečių²⁵.

Čekoslovakijos valstybei tapus faktu, nepaisant čekų elito subtilaus laviravimo parlamentinės demokratijos ribose, lemtingo konflikto su vokiška mažuma Sudetuose neišvengta. Tolesnis Čekoslovakijos valstybės likimas jau sprendėsi Antrojo pasaulinio karo metais – daugiausia priklausė nuo Sovietų Sąjungos vaidmens²⁶.

Bulgarų atvejis kartais lyginamas su Šveicarija dėl XIX a. viduryje Bulgarijoje egzistavusios etninės įvairovės. Tačiau, deja, nieko panašaus į šveicariškų kantonų pusiausvyrą Bulgarijoje nebuvo. Kur kas labiau bulgarų padėtis lygintina su lietuvių padėtimi XIX a. Pagal socialinę padėtį Osmanų imperijos valdomoje Bulgarijoje dominuojančios pozicijos priklausė turkams, toliau hierarchijos laiptuose ėjo graikų dvasininkų bei prekybininkų luomas, dar toliau – totoriai, čerkesai bei albanai, turėję specialių privilegijų. O bulgarai, likę be savo diduomenės, ir kurių absoliuti dauguma priklausė valstiečių luomui, turėjo tenkintis apatine socialinių laiptų pakopa. Charakteringa ypatybė, kad osmanų valdomoje Bulgarijoje tebebuvo gyvos Bizantijos tradicijos, ypač išplitęs helenizmas, ir todėl per daug neturėtų stebinti toks kuriozas, kai vienas keliautojas, pervažiavęs visą Bulgariją, „bulgarų“ nesutiko²⁷.

Vis dėlto bulgarai sukildavo, tik tie sukilimai, stichiniai bei lokalūs, pasibaigdavo represijomis, skatinusiomis bulgarų etnosu nykimą – jų asimiliaciją bei emigraciją. Tiesa, Bulgarijos istorija bulgariškai buvo parašyta 1762 m. (bemaž šimtu metų anksčiau nei lietuviška Lietuvos), bet pirmas oficialus leidimas pasirodė tik 1844 m.²⁸ Apskritai, bulgarų tautinis judėjimas ėgavo realią perspektyvą tik XIX a. antroje pusėje, sąlygotą daugiausia dėl Bulgarijos susidūrusių didžiųjų valstybių interesų.

²³ *Vznik Československa 1918. Dokumenty čekoslovenskk zahranični politiky*, Praha, 1994, s. 350–351; *Документы и материалы по истории советско-чехословацких отношений*, т. 4, книга 1, Москва, 1981.

²⁴ D. Perman, 1962, p. 10–11; R. Seton-Watson, 1919, p. 274–279. Įdomu, kad R. Seton-Watsonas, įvardijęs čekų keltus istorinius ir etnografinius argumentus kaip nesuderinamus, vėliau pats, apmąstydamas čekų atvejį, iš esmės abu argumentus pagrindė. Tai tik liudytų – koks lakus bei sunkiai apčiuopamas etnografijos ir politikos junginys.

²⁵ D. Perman, 1962, p. 18; P. S. Wandych, 1962, p. 41–66; H. Seton-Watson, 1945, p. 41.

²⁶ J. Kalvoda, 1981.

²⁷ R. Seton-Watson, 1919, p. 351.

²⁸ S. K. Pavlowitch, 1999, p. 104.

Kadangi Bulgarijos teritorija Osmanų imperijos sudėtyje iki XIX a. antros pusės neturėjo jokio autonominio apibrėžtumo, tai bulgarų tautiniam judėjimui link autonomijos ir (ar) nepriklausomybės labiau nei daugumai kitų Vidurio Rytų Europos tautų – ir panašiai kaip lietuviams – buvo būdingas savų teritorijų kartografinis identifikavimas²⁹. Žiūrint įvairius bulgarų tautos teritorijos žemėlapius (parengtus įvairių šalių etnografų, ir, beje, Juozo Paršaičio-Gabrio) galima matyti didelę įvairių etnosų sanklotą, ir toji aplinkybė savaime programavo būsimas Bulgarijos valstybės atkūrimo problemas³⁰.

Bulgarų valstybiniai siekiai turėjo kelias perspektyvas. Viena jų – bulgariškų teritorijų autonomija Osmanų imperijoje. Per XIX a. būta net kelių tokio tipo bandymų, iš kurių ryškiausias – 1870 m., kai bulgarų etnografinėje teritorijoje (bet nebūtinai bulgarų faktiškai dominuojamoje) kurtas bulgarų cerkvės ekzarchatas (Bizantijoje taikytas teritorinis administracinis vienetas). Ekzarchato idėja tenkino bulgarus ta prasme, kad turėjo stiprėti jų pozicijos, visų pirma, graikų atžvilgiu³¹. Vis dėlto tuo metu, t. y. XIX a. persiritus į antrą pusę, Bulgarijos autonomijos bulgarams jau buvo per maža, o osmanams – per daug.

Kitas variantas – bulgarų ir serbų susivienijimas į „Jugoslavišką karalystę“, remiantis panslavizmo idėja. Tačiau didelės slaviškos valstybės susidarymo perspektyva buvo nepriimtina vokiškoms imperijoms, visų pirma Austrijai. Be to, ryškėjo varžybos tarp pačių serbų ir bulgarų dėl dominavimo būsimoje slavų valstybėje, ir vėliau tos varžybos išsiliejo į konfliktą dėl Makedonijos³².

Pagaliau trečioji bulgarų perspektyva – sukurti Bulgarijos valstybę padedamiems Rusijos. Nors vadinamasis panrusizmas (versija, pagal kurią slavai turį tapti Rusijos dalimi) bulgarams buvo nepriimtina, vis dėlto Rusijos grėsmės Bulgarijai suvokiama neutralizavo didelis bulgarų ir rusų kultūrinis bei emocinis artumas. Net ir ta bulgarų inteligentijos, kuri mokslus buvo baigusi Vakarų valstybėse, dalis į Rusijos dominavimo Bulgarijoje perspektyvą žiūrėjo kaip į mažiausią blogybę iš visų galimų³³.

Taigi pagal 1878 m. kovo 3 d. Rusijos San Stefano preliminarią taiką su Turkija buvo numatyta riboto suverenumo Bulgarijos valstybė, formaliai tebe nepriklausoma Osmanų imperijai, bet faktiškai kontroliuojama Rusijos. Bulgarijos teritorija turėjo apimti visą bulgarų etnografinę teritoriją (panašiai kaip pirmiau minėtas egzarchatas), su išėjimu į Egėjo jūrą. Vidinį sutvarkymą turėjo reguliuoti Organiškasis statusas, priimtas Žymių žmonių susirinkimo, prižiūrimo Rusijos komisaro. Pagal tą Organiškąjį statutą turėjo būti renkamas Bulgarijos monarchas ir numatytos kitų tautų teisės³⁴.

²⁹ *Освобождение Болгарии от турецкого ига. Сборник документов*, т. 2, Москва, 1962, с. 379–384; *Формирование национальных независимых государств на Балканах*, 1986, с. 372, 380, 381; M. Todorova, 1992, p. 139–163.

³⁰ *Българитъ въ тѣхнитъ исторически, етнографически и политически граници: Атласъ съдържащъ 40 карти*, Предговоръ отъ Д. Ризовъ, 1915, in: <http://www.promacedonia.org/en/dr/dr_30-40_bg.htm>, [2021-01-31]; J. Gabrys, 1918.

³¹ А. Дж. П. Тэйлор, 1956, с. 265–266; S. K. Pavlowitch, p. 105.

³² Apie bulgarų etnografinius argumentus Makedonijos atžvilgiu žr. V. B. Sotirovič, 2009.

³³ L. Wenshuang, 2014.

³⁴ *The Map of Europe by Treaty Vol. IV*, by E. Hertslet, London, 1891, 2679–2681, in: <<https://archive.org/stream/mapofeuropebytre04hert/page/n323/mode/2up>>, [2021-01-31].

Tačiau tokiam variantui pasipriešino Vakarų valstybės, visų pirma Anglija³⁵. Po trijų mėnesių Berlyno kongrese³⁶ buvo priimtas naujas sprendimas, pagal kurį iš Bulgarijos atimta Makedonija ir prieiga prie Egėjo jūros. O likusi Bulgarijos teritorija padalyta į dvi dalis, kurių politinio apibrėžtumo lygmuo buvo skirtingas. Šiaurinė dalis išsaugojo vasalinės kunigaikštystės teises (sultonas, suderinęs su didžiosiomis valstybėmis, turėjo tvirtinti Bulgarijos monarcho kandidatūrą), o pietinė, vadinama Rytų Rumelija, liko Osmanų imperijoje administracinės autonomijos teisėmis. Pasikeitė ir Bulgarijos vidaus sutvarkymas, svarbiausia – Rusija prarado galimybę nulemti Bulgarijos monarcho parinkimą³⁷. Taigi Berlyno kongreso sprendimas dėl Bulgarijos turėjo dvejopą efektą: viena vertus, Bulgarijai praradus sąlytį su Egėjo jūra, kartu buvo pakirstas Rusijos interesas per Bulgariją išeiti į Viduržemio jūrą. Kita vertus, iš Bulgarijos atėmus bulgarams svarbias teritorijas, žadėtas jiems pagal San Stefano taiką, bulgarų akyse pašlijo ir Rusijos, kaip išvaduotojos, autoritetas.

Įdomi ir Bulgarijos vidaus politinės sistemos raida. Dar San Stefane Bulgarijai buvo planuota sistema, apimanti monarcho ir parlamento institutus. Pažymėtina, kad parlamentas numatytas vienu rūmų, renkamas visuotinių bei tiesioginių rinkimų būdu. Galima spėlioti, koks būtų buvęs tas parlamentas turint galvoje tą aplinkybę, kad pagal San Stefano taiką Bulgarijos teritorijoje būtų atsidūręs didelis kiekis ne bulgarų, tai yra tautų, kurių siekiai nesutapo su bulgarų arba net buvo jiems priešiški. O bulgarų dauguma – valstiečiai, kurių gebėjimai suvokti elementarias politikos technologijas, švelniai tariant, abejotini. Bandant aiškinti motyvus rengiant tokią Bulgarijos konstituciją (ją faktiškai surašė Rusijos emisaras), galima pateikti du paaiškinimus: projektuodama „plačios demokratijos“ parlamentą Rusija, matyt, tikėjosi, visų pirma, palankaus Vakarų valstybių, ypač Anglijos, požiūrio į tokį variantą ir taip išvengti San Stefano taikos sutarties peržiūrėjimo; o kita vertus, nesunku buvo numatyti, kad radikalus demokratizmas darys parlamentą neefektyvų ir faktinė valdžia pereis monarchui, kurį, kaip minėta, Rusija tikėjosi kontroliuoti pati. Bet turėjo įtakos ir dar vienas veiksnys – bulgarų inteligentijos vertybių laukas: jis buvo užpildytas radikalių emocijų bei idėjų, nusižiūrėtų iš Vakarų, todėl koks nors didesnis viešas skepticizmas būsimos demokratijos Bulgarijoje atžvilgiu buvo tiesiog nerealus³⁸.

Po Berlyno kongreso Bulgarijos vidinė raida vystėsi taip, kaip tą raidą buvo galima numatyti pagal San Stefano projektą, išskyrus vieną svarbią aplinkybę: Bulgarijos valdovas orientavosi ne į Rusiją, o į Austriją bei Vokietiją³⁹. Rusijos agentų mėginimas organizuoti perversmą tik dar labiau sukomplikavo Bulgarijos ir jos vaduotojos santykius. Demokratinėi konstitucijai virstant formalia raide valdžia susikoncentravo monarcho

³⁵ Bulgarijos krizės 1877–1878 m. britišką interpretaciją žr. E. Dicey, 1894b, p. 9–13.

³⁶ Bulgarijos atstovai į Berlyno kongresą nebuvo pakviesti.

³⁷ „Congress of Berlin“, in: <https://en.wikipedia.org/wiki/Congress_of_Berlin>, [2021-04-22]; А. Дж. П. Тэйлор, 1956, с. 270.

³⁸ *Формирование национальных независимых государств на Балканах*, с. 371, 399.

³⁹ Simptominiiais galima laikyti britų autoriaus XIX a. pabaigos teiginius, kad bulgarams nebūdingos valstybinės ambicijos, kol jų nesukurstė rusai, kad bulgarai suinteresuoti išsaugoti Osmanų imperiją ir pagrindine grėsme sau jie laikantys Rusiją (E. Dicey, 1894a).

ir jo paskirto premjero rankose⁴⁰. Bulgarija virto autoritarine, revizionizmo prisotinta valstybe.

Berlyno kongreso sprendimas tapo lemtingas Bulgarijai, nes liko nepatenkintos jos aspiracijos dėl Makedonijos, ilgus metus kankinusios bulgarus, panašiai kaip lietuvius dėl Vilniaus. Bulgarijos revizionizmas tapo lemtingas ir visam slavų pasauliui. Nei po Pirmojo, nei po Antrojo pasaulinių karų slaviško pasaulio sujungti nepavyko nemaža dalimi dėl Bulgarijos specifinės pozicijos. Beje, San Stefano taikos pasirašymo diena Bulgarijoje iki šiol yra nacionalinė šventė.

Lenkų atvejis

Šis atvejis nuo pirmiau aptartų skirtųsi visų pirma tuo, kad lenkai savo politinėse doktrinos stengėsi etnografinį principą ignoruoti arba jį tiesiog atvirai neigti⁴¹. Mat lenkų tauta, nors ir XVIII a. pabaigoje praradusi savo valstybę, išlaikė tvirtą istorinę atmintį ir neprarado vilties atkurti nepriklausomą valstybę. Todėl jai kriterijumi buvo istorinė teisė (valstybės prasme). Tačiau buvusios Žečpospolitos ribose vykstanti etnosocialinė modernizacija vertė lenkišką politinę mintį transformuotis. Konservatyvi srovė, kurios ryškus lyderis buvo Romanas Dmovskis, susirūpino vakarinių lenkų teritorijų likimu dėl ten plintančios germanizacijos ir jai atremti buvo linkusi ieškoti kompromiso su Rusija dėl rytinių buvusios Lenkijos valdų. O kairiojo sparno atstovai, kurių lyderis buvo kitas, dar ryškesnis, – Juzefas Pilsudskis, – planavo atkurtą Žečpospolitą federalizuotą, atsižvelgiant į rytinių žemių specifiką, kartu ir etninę. Vis dėlto principinis lenkų politikos argumentas liko 1772 m. Lenkijos teisės, o visi kiti motyvai naudoti tik kaip pagalbiniai.

Bet prasidėjus faktiniam Lenkijos valstybės atkūrimo procesui Lenkija ėmė jausti didelį įvairių didžiųjų valstybių spaudimą, ir nors to spaudimo interpretacijos buvo įvairios, vis dėlto galima buvo išžvelgti tendenciją – Lenkija turinti orientuotis į savo etnografines ribas. Bene pirmasis tokio pobūdžio signalas atėjo 1918 m. pradžioje iš Vašingtono, kai iš garsiųjų JAV prezidento Vilsono 14 punktų 13-asis skelbė: „Lenkija turi būti atkurta neginčijamai lenkiškose teritorijose...“⁴² 1918 m. pabaigoje, kai iš didžiojo žaidimo jau buvo iškritusios visos kontinentinės imperijos ir atrodė, kad Lenkijai atsivėrė durys tiek į Rytus, tiek į Vakarus, britų lyderis Loidas Džordžas kategoriškai pasipriešino ketinimui vakarines Lenkijos sienas atkurti pagal 1772 m. padėtį⁴³. O 1919 m. gruodžio 8 d. Antantės Aukščiausioji Taryba nustatė Lenkijos rytinę sieną – tiesa, tik kaip laikiną – bet keliančią asociacijų su etnografiniu principu⁴⁴.

⁴⁰ „България от освобождения до середины 20 столетия“, 2002, in: <<https://genrogge.ru/bulgaria/bulg1-2.htm>>, [2021-01-31]; R. J. Crampton, 1995, p. 26–27, 119–129, 207–209, 225–228, 225–260, 352–354.

⁴¹ Lenkų publicistikoje etnografinis principas vadintas „rusų primesta nesąmone“, „metodyczne szalenstwo“ („Kas rašoma apie Lietuvą. Lietuva-Lenkijos žemė“, in: *Lietuvos aidas*, 1917 11 22, Nr. 32).

⁴² Originalo kalba 13-asis punktas skambėjo taip: „An independent Polish state should be erected which should include the territories inhabited by indisputably Polish populations which should be assured a free and secure access to the sea, and whose political and economic independence and territorial integrity should be guaranteed by international covenant“ (J. Pajewski, 2005, s. 224).

⁴³ P. Wandycz, 1962, p. 17.

⁴⁴ *Документы и материалы по истории советско-польских отношений*, т. 2, Москва, 1961, с. 481–483; H. J. Elcock, 1969, p. 137–154, 142.

Labai sunkiomis ir permainingomis pastangomis Lenkija 1923 m. galiausiai įgijo pripažinimą sienų, kurios rytuose gerokai peržengė jos etnografines teritorijas. Gautas pripažinimas buvo netvirtas, ir Lenkija toliau jautė didelį spaudimą iš išorės ir iš vidaus. Atitinkamai jos politika – tiek išorės, tiek vidaus – buvo nuolat svyruojanti, nestabili. Nenuostabu, kad 1939 m. Lenkijos valstybė palyginti lengvai buvo sužlugdyta.

Kai vykstant Antrajam pasauliniam karui vėl iškilo Lenkijos atkūrimo klausimas, iniciatyvą jau perėmė Sovietų Sąjunga. Stalino nuostata buvo taikyti Lenkijai griežtą etnografinį principą, o Vakarų sąjungininkai tam realiai nespriešino, nors karui pasibaigus nebeslėpė savo nepasitenkinimo⁴⁵. Šiaip ar taip, 1945 m. atsirado nauja Lenkija, bemaž 300 km „nustumta“ iš rytų į vakarus. Ir paradoksali tolesnė Lenkijos raida: nors lenkai nuolatos maištavo prieš Maskvos vykdomą vidaus gyvenimo kontrolę, tačiau kokių nors rimtesnių pretenzijų dėl būsimų sienų pakeitimo lenkiškoje politikoje jau nebuvo.

Dėl saugumo kriterijaus

Politologinis žvilgsnis leistų konstatuoti, kad visais mūsų aptartais atvejais etnografinis principas buvo motyvuotas saugumo poreikio. Kadangi etnografinis principas orientavo į etninę kultūrą, kuriai didžiausia grėsmė – asimiliacija, tai vadovautasi principu „mūsų priešo priešas – mūsų sąjungininkas“.

Lietuviams, žinia, didžiausią grėsmę kėlė vokiška bei lenkiška asimiliacija. Toji aplinkybė buvo konstatuota dar Jono Basanavičiaus „Aušroje“. Todėl siekis sujungti savą etnografinę teritoriją su Klaipėda ir Vilniumi turėjo geopolitiškai užkirsti kelią germanizacijos bei polonizacijos plėtrai ir lietuviams, kaip titulinei tautai, padėti įsitvirtinti konkrečioje teritorijoje. Beje, Vilniaus ir Klaipėdos poreikį sąlygojo ne tik tų punktų pati savaime svarba; jų užvaldymas geopolitiškai turėjo užtikrinti lietuvių dominavimą visoje Lietuvos teritorijoje. Toks tikslas negalėjo būti pasiektas nei su lenkų, nei su vokiečių, nei pagaliau su anglosaksų ar kitų vakariečių pagalba. Toks tikslas galėjo būti pasiektas tik Rusijos padedamiems (nes tik pastarajai etnografinis principas buvo priimtinas tiek dėl jos vidaus, tiek dėl užsienio politikos orientyrų)⁴⁶. Bet Rusijos protekcija reiškė ne tik individo teisių aukojimą, bet ir apskritai pasidavimą civilizacijai, kuri atrodė kur kas mažiau spalvinga bei viliojanti nei Vakarų. Trumpai tariant, orientavimasis į Rusiją – neprestišinis reikalas. Todėl net svarstant galimų pasirinkimų variantus Rusija liko tik kaip *malum necessarium* (neišvengiama blogybė). Vis dėlto rusiškos asimiliacijos grėsmė buvo antraeilė, palyginti su germanizacija bei polonizacija. Beje, tą realiją neoficialiai ne kartą buvo pripažinę ir Antanas Smetona, ir kiti žymūs lietuvių veikėjai⁴⁷. Bet – tik iki 1940 m. vasaros. Paskui išgalėjo pareiškimai antikomunizmo ir (ar) antirusiškos ideologijos kontekste.

⁴⁵ *Historia diplomacji Polskiej*, s. 427–433, 447–640; W. Kowalski, 1965.

⁴⁶ Rusijos politikos sąryšio su etnografiniu principu išskleidimui reikėtų atskiros studijos. Čia tik pacituosime Nikolajų Danilevskį, kadaisė teigusį, kad Europa, išskeldama tautinį principą, atsilygino Rusijai už jos patirtus vargus vaduojant Europą iš Napoleono užkariavimų (Н. Я. Данилевский, 1895, c. 272).

⁴⁷ L. Truska, 2002.

Kita vertus – būta papildomos aplinkybės: tiek Lietuvos, tiek kitų VRE elitus vadovosi prielaida, kad Rusijos politinį ir civilizacinį spaudimą pavyks atsverti anglosaksiškų galių – visų pirma Didžiosios Britanijos – interesu. Mat pastaroji dar Pirmojo pasaulinio karo išvakarėse viliodama Rusiją į sąjungą prieš augančią Vokietijos galią kartu formulo Rusijai sąlygą – suteikti etnografinę autonomiją imperijos vakarinio pakraščio tautoms, visų pirma lenkams, eventualiai lietuviams ir kitoms Pabaltijo tautoms⁴⁸. Bet, kaip parodė realybė, Rusijos viliojimas prieš Vokietiją – tiek Pirmojo, tiek Antrojo pasaulinių karų kontekste – buvo svarbesnis už tautų teisių reikalus⁴⁹.

Bulgarų atvejis

Galima spėti, kad bulgarai siekė Makedonijos ir Trakijos (panašiai kaip lietuviai Vilniaus ir Klaipėdos) tikėdamiesi ne tik įveikti tose teritorijose graikų dominavimą, bet ir apskritai užkirsti kelią helenizmo plėtrai į Bulgariją. Nežinia, ar turkiškos autonomijos (ekzerchato) variantas pats savaime buvo perspektyvus turint galvoje asimiliacijos plitimą tarp bulgarų. Situacija kardinaliai pasikeitė, kai į regiono reikalus įsikišo Rusija su konkrečiu Bulgarijos valstybės projektu. Tačiau Rusijos įtakai Balkanuose pasipriešino abi germaniškos imperijos kartu su Anglija, ir bulgarų etnografinio idealo valstybės kūrimui buvo užkirstas kelias. Vadinasi, ne tik nepavyko užvaldyti strategiškai svarbių Makedonijos bei Trakijos, bet ir liko pažeidžiamos bulgarų pozicijos jų faktiškai kontroliuojamoje teritorijoje.

Čekų atvejis

Kaip jau buvo galima įsitikinti, čekų varžybų su vokiečiais tikslas – užvaldyti Bohemiją. Nepaisant galimos ironijos požiūryje į čekų pasirinktą Bohemijos kaip „nedalomo indo“ viziją, lieka akivaizdus faktas, kad 1938 m. Sudetus prijungus prie Vokietijos Čekoslovakijos valstybė sugriuvo kaip kortų namelis. Prasidėjus Antrajam pasauliniam karui Čekoslovakijos migracinės vyriausybės Londone vadovui Edvardui Benešui duota suprasti, kad Didžioji Britanija, nors ir kariaujanti dėl prieškarinio *status quo* atkūrimo, tačiau atkurtos Čekoslovakijos su Sudetų kraštu negalėsianti garantuoti⁵⁰. Kurį laiką dar puoselėti federacijos su VRE šalimis, visų pirma su Lenkija projektai⁵¹. Tačiau 1942 m. Didžiajai Britanijai ir SSRS pasirašius sutartį, tie planai tapo neberealūs. 1943 m. pabaigoje Benešas nuvyko į Maskvą ir už pažadą atsisakyti federacinių planų gavo Stalino pažadą garantuoti atkurtą Čekoslovakijos valstybę su 1937 m. sienomis⁵². Benešo vyriausybė, atgavusi savo šalies kontrolę, pasirūpino Sudetų vokiečius išstremti. Beje, išstremimas buvo atliktas labai brutaliai. Apskritai karui baigiantis valstybių tautinei homogenizaci-

⁴⁸ A. Toynbee, 1915, p. 303; E. Anderson, 1990, p. 43.

⁴⁹ Č. Laurinavičius, 2020.

⁵⁰ *Документы и материалы*, 1981, c. 187, 199–200, 393.

⁵¹ *Czechoslovak-Polish negotiations*, 1995, p. 167–168, 192–193, 211, 320–321, 339, 373–374.

⁵² *Документы и материалы*, 1981, c. 394–396. Tiesa, iš Čekoslovakijos 1945 m. buvo atimta rusinų ir vengrų gyvenama Užkarpatė ir prijungta prie Ukrainos SSR.

jai pūtė palankūs vėjai: „Iškeldinimas yra metodas, kuris, kiek mums pavyko numatyti, bus tinkamiausias ateičiai, – taip 1944 m. gruodžio 15 d. Bendruomenių Rūmuose kalbėta Vinstono Čerčilio ir tęsta: – Nebebus tautų mišinio, keliančio begales rūpesčių, kaip Elzaso-Lotaringijos atveju. Bus atliktas švarus valymas...“⁵³ Bet prasidėjus Šaltajam karui Vakarų požiūris į Čekoslovakijos vyriausybės veiksmus ėmė keistis.

Lenkai iš aptartų atvejų išsiskirtų ta prasme, kad bent jau jų elites bandė orientuotis į istorinių tradicijų galią. Bet, daugiausia veikiama išorinių veiksmų, Lenkija buvo tarsi prievarta išprausta į etnografijos koncepto rėmus. Vis dėlto ir lenkai jautė kultūrinę bei ekonominę grėsmę. Ypač 1925 m. pasirašius Lokarno paktus, kai tapo aišku, kad gali tekti atsisakyti net to minimumo, kuris buvo gautas pagal Versalio taiką kaip kompensacija už patirtos germanizacijos nuostolius. Nenuostabu, kad jau po Antrojo pasaulinio karo įvykusiame referendume absoliuti dauguma lenkų pasisakė už vakarinės sienos ženklų nukėlimą į vakarus iki Oderio ir Neisės, nors tuo pačiu referendumu netiesiogiai teko sankcionuoti teritorinius praradimus rytuose. Teritorinės rekonstrukcijos sąlygojo reikšmingas pasekmes: vidaus politikoje griebtasi totalitarinės mobilizacijos apraiškų, o tarptautinėje plotmėje augantis vokiškas teritorinis revizionizmas tik gilino plyšį tarp Lenkijos ir Vakarų. Ir tik naujos Vokietijos Federacinės Respublikos (VFR) *Ostpolitik* kontekste prasidėjo esminiai pokyčiai. 1970 m. VFR sutartimi su SSRS (beje, ratifikuota Bundestage tik dviejų balsų persvara) pripažino Lenkijos vakarinę sieną. Ta sutartis atvėrė kelią 1975 m. Europos ir Šiaurės Amerikos šalių vadovų Helsinkio konferencijai, kur buvo priimtas išpareigojimas sienų neliečiamumo principui. Galima daryti prielaidą, kad nuo Helsinkio deklaracijos pasirašymo VRE šalyse ėmė nykti grėsmės iš Vakarų pajauta, tų šalių visuomenės tapo vis labiau imlesnės Vakarų skleidžiamai įtakai, ir galų gale tai privedė prie ne tik vadinamųjų liaudies demokratijų, bet ir pačios sovietinės sistemos griūties.

Taigi, mūsų nuomone, visais aptartais atvejais etnografiniu principu paremti valstybės projektai turėjo optimaliai atitikti konkrečių tautų saugumo poreikius. Akivaizdu, kad nė vienas iš aptartų projektų pačios konkrečios tautos savomis jėgomis negalėjo būti realizuotas. Pasak Hju Seton-Vatsono (Hugh Seton-Watson), protekcijos reikėjo visam VRE regionui⁵⁴. Vakarų valstybės pačios tos protekcijos teikti nesiruošė, o leisti tai padaryti Rusijai / Sovietų Sąjungai – nenorėjo.

Vertybių sankirta

VRE tautų raidoje susiduriame su savotišku paradoksu. Žinia, jau nuo XIX a. nacionalinis principas buvo Vakarų valstybių politinės dienotvarkės aktualija. Kilus Pirmajam pasauliniam karui visų didžiųjų valstybių – ir ypač anglosaksiškų – propagandos mašina

⁵³ Čerčilio apeliacija į Elzaso-Lotaringijos atvejį netiesiogiai liudytų apie tautos sąvoką, paremtą apsisprendimu, o ne etnine kultūra. Originalus Čerčilio pasisakymas: „For expulsion is the method which, so far as we have been able to see, will be the most satisfactory and lasting. There will be no mixture of populations to cause endless trouble, as has been the case in Alsace-Lorraine. A clean sweep will be made“ („Hansard, 15 December 1944, UK Parliament“, p. 1484, in: <<https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1944/dec/15/poland>>, [2021-04-22]).

⁵⁴ H. Seton-Watson, 1945, p. XIV.

išplatino šūki, kad karas vyksta vardan pavergtų tautų išvadavimo. Kai pasibaigus karui nugalėtojos susėdo prie taikos konferencijos stalo, buvo viešai skelbiama, kad naujos Europos žemėlapis remsis tautiniu (nacionaliniu) principu. Kadangi nesunku buvo numatyti, jog visoms Rytų Europos naujoms tautinėms valstybėms reikės protekcijos, atrodytų, kad „taikos gamintojai“ turėjo vadovautis etnografiniu principu. Kitaip tariant, etnografinis principas lyg ir turėjo įgyti visuotinai pripažintą bei reglamentuotą statusą.

Beje, tautinio / etnografinio principo aktualumą sąlygojo ne tik konkrečių etnografinių tautų saugaus egzistavimo poreikis (pagal principą „visiems turi užtekti vietos po saule“). Regis, ne mažesnės motyvacijos turėjo kitas – „visuotinės ir amžinos taikos“ idealas. Mat turėta vilčių, kad imperinį principą keičiant tautiniam turėjo nykti motyvas neribotai teritorinei plėtrai, o kartu – ir pagrindas karams⁵⁵. Taip bent teoriškai samprotauta tautų apsisprendimo apaštalo JAV prezidento Vilsono: „Amerikiečių tauta mano, kad taika turi remtis teise tautų, o ne vyriausybių – teise didelių ir mažų, silpnų ir galingų tautų.“⁵⁶ Lyg ir tą pačią idėją matome P. Klimo teiginiuose: „Mes tikime (tautų) kultūrinių uždavinių prioritetu prieš materialinę galią. <...> Tai žmonijos idealas. Tai mūsų moralinė jėga.“⁵⁷ Vadinasi, yra pagrindo teigti, kad lietuvių siekis sujungti savo etnografinę teritoriją buvo suvokiamas kaip esminė prielaida įveikti nuo amžių regione besitęsiančias varžybas dėl teritorijų.

Tačiau, kai laikantis tautinio / etnografinio principo susidarė nemažai tautinių valstybių – ištisas naujas regionas, – ėmė ryškėti reikšmingi požiūrio į vertybes skirtumai. Paaiškėjo, kad tautinės valstybės tokias sąvokas kaip tauta, demokratija ar saugumas suprato kitaip nei Vakaruose priimta. Atrodytų, tas skirtumas – bent Vakarų politinėje mintyje – turėjo būti prognozuojamas, ir jam atitinkamai praktiškai pasirengta. Bet pokarinėse interpretacijose išplito versija, kad dėl iškilusių vertybinių skirtumų ir tų skirtumų sąlygotų problemų kaltos būtent pačios tautinės valstybės (arba kitaip tariant – etninis nacionalizmas).

Justitia est fundamentum regnorum

Kaip jau užsiminėme, teisinėje literatūroje veltui ieškotume informacijos apie etnografinį principą. Maža to, toji literatūra santūri ir paties tautinio klausimo tema. Kaip yra pažymėjęs Mykolas Romeris, nacionalizmas vengia pasireikšti teisiniuose dokumentuose⁵⁸. Iš tikro, oficialiuose teisės dokumentuose vargiai aptiksime sąvokas „tautinis principas“, juo labiau – „etnografinis principas“. Beje, ir pats Romeris savo teisės mokslo studijose sąvoką „etnografinė“ pabrėžtinai išskyrė kabutėmis (pavyzdžiui, „etnografinė“ Lietuva, „etnografinis“ branduolys su Vilniumi ir pan.), tuo, matyt, norėdamas pažymėti tos sąvokos sąlyginumą ar net skepsį jos atžvilgiu⁵⁹. Tiesa, tautos apsisprendimo teisės principas

⁵⁵ Idėjos apie tautinės valstybės suponuotą permanentinę taiką autorius, regis, buvo Herderis.

⁵⁶ В. Вильсон, 1924, с. 11; W. Wilson, 1919.

⁵⁷ P. Klimas, 1917, Nr. 33; K. Piirimae, 2014, p. 73.

⁵⁸ M. Römeris, 1995b, p. 243.

⁵⁹ Žr. *ibid.*, p. 326–329.

fiksuotas ne viename tarpukario teisiniame dokumente, tačiau praktiškai jis reiškė pripažinimą tautos, jau faktiškai realizavusios savo apsisprendimo teisę. Šitaip, anot Romerio, „teisė fik savo pajėgumą įvykdyti faktą, kam iš viso nelabai reikia teisės“⁶⁰.

Trumpai tariant – teisė fik savo visai kitą realybę nei propagandos sukurtas vaizdinys. Teisėse studijose tautinių valstybių susidarymas imperijų vietoje traktuojamas ne kaip imperinio principo keitimas tautiniu, o kaip „teisinės tvarkos atkūrimas“ arba net – kaip „laikinas teisinis pakaitalas buvusiai imperijai“⁶¹. Pavyzdžiui, Austrijos-Vengrijos imperijos atžvilgiu veikė vadinamasis valstybės nenutrūkstamumo principas⁶². Ir tai reiškė, kad imperijos ribose susikūrusios valstybės „tėsė“ buvusios imperijos egzistenciją, tik savo ribose. Skeptišką Vakarų teisės požiūrį į VRE valstybes liudijo ir joms primestas tautinių mažumų reglamentavimas, formaliai lyg ir turėjęs apsaugoti mažumas nuo daugumos nacionalizmo, bet praktiškai skatinęs separatizmą. Ne paslaptis, kad naujų valstybių administravimo įgūdžiai buvo menki, vadinas, tų valstybių autoritetas idėjiškai su jomis nesusijusiems sluoksniams buvo abejotinas. O reikalavimas tiems sluoksniams suteikti atskirą jų padėties reglamentavimą tik dar labiau menkino naujų valstybių autoritetą.

Visų šių vakarietiškos teisės spyglių aštrumą ypač skaudžiai teko pajusti besikuriančiai Lietuvos valstybei. Projektuojant etnografinę Lietuvos valstybę tikėtasi sulaukti konstitutyvinio pripažinimo ir šitaip įgyti protekciją. Bet iš Vakarų sulaukta tik deklaratyvus pripažinimo ir tik su *status nascendi* (laikinumo) žyme⁶³. Tautinių mažumų atžvilgiu Lietuvai pirštas tautinės-personalinės valstybės modelis programavo „valstybių valstybėje“ situaciją. 1921 m. Tautų Sąjungos projektuotas „Vilniaus sugrąžinimas“ remiantis liberaliomis konstrukcijomis slėpė intenciją atimti iš Lietuvos nacionalinės valstybės suverenumą. Na, o 1924 m. Klaipėdos krašto perdavimo Lietuvai konvencija bei statusas liudijo, kad lietuvių kultūrai įveikti vokišką galimybių nebus...⁶⁴

Kontroversija reiškėsi ne tik vidaus, bet ir tarptautinės teisės požiūriu, tai savotiškai demonstravo Lietuvos klausimas, iškeltas Antrojo pasaulinio karo. Kaip minėta, Sovietų Sąjunga galėjo sujungti lietuvių etnografines teritorijas su Vilniumi ir Klaipėda, nes nei Didžioji Britanija, nei JAV neprieštaravo, kad Lenkijos sienos būtų nustumtos į vakarus Vokietijos sąskaita. Kol vyko karas jokiuose britų ar amerikiečių pareiškimuose nerasime reakcijos į Klaipėdos ir Vilniaus priklausomybės Lietuvai klausimą – tarsi tokios problemos apskritai nebuvo. Nors nuo Vilniaus ir Klaipėdos prijungimo prie Lietuvos esmingai priklausė ne tik lietuvių tautos likimas, bet ir viso regiono pokarinė saugumo struktūra. Žinoma, galima sakyti, kad Vakarų sąjungininkams Lietuvos teritorinis apibrėžimas naujos saugumo struktūros atžvilgiu neturėjo reikšmės, nes pati Lietuva buvo SSRS sudėtyje. Tačiau Vašingtonas ir Londonas nepripažino Lietuvos inkorporavimo į SSRS fakto kaip neteisėto. Vadinas, neišvengiamai liko atviras klausimas – kaip

⁶⁰ M. Römeris, 1995a, p. 241. Beje, apsisprendimo principo teisinis statusas iki šiol kvestionuojamas (N. Statkus, 2018, p. 156).

⁶¹ A. Jaščenka, 1931, p. 135–138; Ч. Ч. Хайд, 1951.

⁶² San Žermeno taikos sutartis paremta nenutrūkstamumo principu (Я. Броунли, 1977, т. 1, с. 141).

⁶³ Turimos omenyje Lietuvos pripažinimo formulės, gautos iš JAV 1922 07 28 ir iš Antantės valstybių 1922 12 22 (*Lietuvos istorija*, 2012, p. 328–375).

⁶⁴ *Lietuvos istorija*, 2012, p. 324–357.

JAV ir Didžioji Britanija žiūri į lietuvių tautos interesą etnografiškai užvaldyti Vilnių ir Klaipėdą? Ypač įskalbina buvo JAV ir Didžiosios Britanijos iniciatyva spręsti Lietuvos (kartu su Baltijos valstybėmis) klausimą – leisti visiems norintiems iš tų kraštų emigruoti į Vakarų; tada baltų teritorija su ten likusiais gyventojais būtų buvusi pripažinta Sovietų Sąjungai⁶⁵. Karui pasibaigus JAV ir Didžioji Britanija toliau plėtojo kaltinimą Sovietų Sąjungai, kad ji, pažeisdama tarptautinę teisę, Lietuvą okupavo bei aneksavo. Nors neteko matyti jokio pasamprotavimo ar studijos apie tai – kaip Vašingtonas ir Londonas, pasirėmę tarptautine teise, būtų sprendę nepriklausomos Lietuvos sujungimo su Vilniumi ir Klaipėda klausimą. Ir nesunku numanyti kodėl – nes nėra jokio pagrindo manyti, kad anglosaksiškos šalys būtų sprendusios Lietuvos klausimą pagal etnografinį principą.

Panašių problemų, susijusių su Vakarais, – tik nevienodo aštrumo laipsnio – turėjo faktiškai visos VRE valstybės. Apskritai, peršasi tokia eretinė mintis, kad Vakarų civilizacija (jeigu ją personifikuotume) realiai buvo suinteresuota ne tautinėmis valstybėmis, o tik ta erdve, kur išgalėjo ar turėjo galimybių išgalėti jos galia bei tvarka. O besikuriančios tautinės valstybės, kurioms daugiausia objektyviai teko vadovautis etnografiniu principu, Vakarams tebuvo spekuliacijų bei manipuliacijų objektas. Veikė principo *jus civis romanus sum* (esu Romos pilietis) plėtros imperatyvas⁶⁶.

Grižtant prie *malum necessarium*

Po Antrojo pasaulinio karo, kaip žinoma, VRE valstybės atsidūrė Sovietų Sąjungos įtakos sferoje. Tų šalių visuomenės pateko į sistemą, kur individo teisės ignoruotos ir politinės represijos buvo norma. Baltijos šalys, kartu ir Lietuva, atsidūrė ypač sunkioje padėtyje, nes iš jų buvo atimtas ir nominalus valstybinis suverenitetas.

Tačiau kita vertus, sovietinė doktrina buvo įtraukusi į save, lyg implantą, tautų apsisprendimo teisės principą⁶⁷. Šia prasme sovietinė sistema netapati marksizmui. Žinia, Karlui Marksui rūpėjo abstraktus Vakarų Europos pilietis, kurio išlaisvinimą iš kapitalizmo jis tikėjosi realizuoti suvisuomeninius gamybinės jėgas ir panaikinus privačią nuosavybę. Kultūra apskritai ir juo labiau etnografinė marksizmo klasikų nedomino. Maža to, slavų tautas jie traktavo kaip „reakcinę“, „civilizaciniam progresui trukdantį elementą“, ir tik lenkų atžvilgiu darė išimtį, motyvuotą, beje, organišką neapykantą Rusijai⁶⁸. Vladimiras Uljanovas-Leninas, kurdamas sovietinę sistemą, vadovavosi marksizmu kūrybiškai: viena vertus, jis perėmė iš marksizmo visuomeninės-ekonominės raidos utopiją, bet kita vertus – priešingai marksizmo klasikams – jis pastoviai bei nuosekliai pasisakė už protekciją mažoms tautoms. Galima net pasakyti, kad leninizmas – tai engiamų Rytų Europos (ir Azijos) tautų marksizmas. Šiaip ar taip, kaip leninizmo padarinys

⁶⁵ D. Kirby, 1978, p. 159–172.

⁶⁶ Verta pažymėti, kad teisinės privilegijos Romos imperijos piliečiui principas naujaisiais laikais turėjo ir kanonierių diplomatijos apraiškų. Žr. D. Brown, 2015.

⁶⁷ Iki šiol nėra aiškaus atsakymo, kodėl Leninas nuosekliai pasisakė už etnosocialinio instituto institucionalizavimą. Žr. I. Kreindler, 1977, p. 86–100.

⁶⁸ Ф. Энгельс, 1957, т. 6, с. 294–303; Ф. Энгельс, 1958, т. 11, с. 202–207.

susikūrė sovietinė valstybė, kuriai buvo būdingas unikalus institucionalizuotas etnis teritorinis federalizmas⁶⁹.

Jeigu priimsime Herderio postulata apie natūralią kultūrinių bendruomenių jungtį, tai tokiu atveju galėsime preziumuoti, jog sovietinis etnis teritorinis federalizmas turėjo veikti mažas tautas lyg hipnotizuojantis orientyras – išlikti, kad ir kokie būtų pavienių individų ar grupių interesai. Jeigu tautos teritoriniam įsitvirtinimui paranki buvo socialinė mobilizacija, tai tokiu atveju ryšys su sovietiniu totalitarizmu darėsi objektyviai sąlygotas⁷⁰. Vadinas, sovietinę sistemą ir tektų laikyti tuo *malum necessarium* tautoms, kurių valstybingumas buvo paremtas etnografiniu principu.

Lietuvių tautai tai buvo ypač aktualu, nes sovietinės sistemos sąlygomis lietuviai galėjo ne tik išsiplėtoti Vilniuje ir Klaipėdoje, bet ir tapti dominuojančia (tituline) tauta savo tautinio idealo teritorijoje. Kai lietuvius kankinusi permanentinė polonizacijos bei germanizacijos grėsmė tapo neaktuali – bent jau tiek, kad visuomenė galėtų grįžti prie individo teisių aktualizavimo – tada atsivėrė galimybės Sąjūdžiui, ir sovietinė Lietuva transformavosi į vakarietiško tipo valstybę.

Čia verta prisiminti istoriko Piotro Vandičiaus (Piotr S. Wandycz) keltą klausimą – kas lėmė, kad VRE tautų atgimimas buvo sėkmingas, o bretonų, valų ir kai kurių kitų Vakarų Europos etnosų – ne?⁷¹ Drįstume teigti, kad bent jau lietuvių išlikimą lėmė etnografinio principo priešprieša romanų ir germanų *jus civis* tradicijai.

Dėl etnografinio principo likimo

Nepaisant sovietinėje sistemoje institucionalizuoto etninio teritorinio federalizmo, pati sistema buvo grįsta ne teise, bet politika. Todėl faktinė etninio teritorinio federalizmo raida vyko tvyrant didelei įtampai ir be aiškesnės perspektyvos. Kai liberalusis genas sovietinę sistemą suardė, visuomenės „grįžo“ prie *jus civis* tradicijos (tiksliau, prasidėjo jos perėmimas). Tad kiltų klausimas – koks etnografinio principo likimas?

Žinia, etnosas, nepaisant jo sąsajų su tauta, nėra juridinė kategorija⁷². Bet tokia kategorija eventualiai galima būtų laikyti tautos teritoriją. Bent jau turimi istoriniai duomenys liudytų apie tam tikrą etnografinio principo legitimavimo tendenciją. Taigi dar kartą nusikelkime į praėjusio amžiaus trečią dešimtmetį, kai Lietuva ir Lenkija ypač energingai ginčijosi dėl teisių į Vilnių. Lenkijai argumentuojant, kad Sovietų Rusija negalėjusi perduoti Vilniaus Lietuvai pagal 1920 m. liepos 12 d. taikos sutartį, nes prieš tai 1918 m. rugpjūčio 29 d. Sovietų Rusija buvo anuliavusi savo teises į buvusios Žečpospolitos teritorijas, Lietuva kreipėsi į sovietinę vyriausybę paaiškinimo ir netrukus jį gavo. Tai buvo ilgokas memorandumo formos dokumentas, kuriame išdėstytas Sovietų vyriausy-

⁶⁹ J. Slezkine, 1994, p. 414–452; R. G. Suny, 2001; F. Hirsch, 2005.

⁷⁰ Apie bendruomenių saugumo poreikio sąryšį su komunistine mobilizacija žr.: M. A. Glendon, 1993, p. 260; A. D. Smith, 1994, p. 174.

⁷¹ P. Wandycz, 1997, p. 151.

⁷² XX a. aštuntame–devintame dešimtmetyje SSRS vykusį etnografų, sociologų bei istorikų diskusija etnosu tema leistu galvoti apie intenciją etnosą legitimuoti. Verta dėmesio Juliano Bromlėjaus kelta socialinio organizmo sąvoka, kelianti asociaciją su etnografinio principo vaizdiniu (žr. Ю. В. Бромлей, 1983, с. 76, 78, 82).

bės požiūris į Lenkijos teritorines pretenzijas. Svarbiausia to memorandumo mintis šiuo atveju būtų ta: Lenkijos pretenzijos, grįstos istorine senaties teise, į 1772 m. teritoriją prieštaravo lietuvių, baltarusių bei ukrainiečių apsisprendimo teisei ir atitinkamai – tų tautų teisei į savą *tautinę teritoriją*⁷³.

Po Antrojo pasaulinio karo Sovietų Sąjungoje minėtasis Pavelas Kušneris tęsė diskusiją dėl tautinės / etnografinės teritorijos kvalifikavimo ir statuso⁷⁴. O sovietiniai juristai bandė tai teritorijai suteikti istorinių teisių rangą ir netapatinti jų su valstybinių teisių senatimi⁷⁵. Visa tai lyg ir panašu į pastangą legitimuoti etnografinį principą. Vakarų literatūroje konstatuojama neįveikiamos įtampos tarp nacionalizmo ir tarptautinės teisės problema⁷⁶. Šiaip ar taip, etnografinis principas tarptautinio pripažinimo tebelaukia.

Išvados

Etnografinis principas buvo bazinis argumentas rytinės Europos dalies tautoms, siekusioms sukurti bei įtvirtinti savą valstybingumą. Straipsnyje atlikta lietuvių, čekų, lenkų ir bulgarų nacionalinio valstybingumo formavimosi analizė liudija bendrą tendenciją: etnografiniu principu paremta minimų tautų politinė doktrina padėjo joms įveikti kitų tautų – stipresnių kultūrinių bei valstybinių pozicijų atžvilgiu – konkurenciją.

Idėjinį impulsą tokiai įveikai davė Vakarų politinėje mintyje gimusi idėja apie etnografiniu būdu fiksuojamų bendrijų kultūrinę vertę, o lygia greta besivystanti tautų – kaip pilietinių bendrijų – apsisprendimo teisė suponavo prielaidą tautoms, neturinčioms valstybinių tradicijų (arba jas praradusioms istorijos raidoje), pasirėmus savo etnografija (kultūrine ypatybe), siekti politinio savarankiškumo. Pirmasis pasaulinis karas, vykęs su tautų vadavimo vėliava, paskatino realias faktinio naujų valstybių susikūrimo rytinėje Europos dalyje prielaidas. Tačiau tolesnė tų valstybių probleminė egzistencija išryškino skirtumą tarp valstybingumo pagrindų supratimo Vakaruose ir rytinėje Europos dalyje, o platesniu požiūriu – skirtumą, suponuotą vertybinio plyšio tarp Vakarų ir Rytų.

Tyrimai liudija, kad Pirmajame pasauliniame kare Vakarų didžiosios valstybės tautų teisių principą kėlė iš esmės kaip priemonę varžybose su imperijomis – konkurentėmis. Vakarų valstybių propagandinis požiūris į tautų teises nesuponavo strateginio rūpesčio dėl rytinės Europos dalies tautų valstybingumo. Juolab kad Vakarų politinė filosofija, besiremianti iš Romos imperijos perimta tradicija, orientuota ne į kultūrinės (etnografinės) bendrijas, o į individo pilietines teises, nesuteikė teorinio pagrindo etninės kultūros pagrindu susikūrusių valstybių apsaugai. Tokioje situacijoje pasauliniame kare palaužtų imperinių tradicijų atgimimas rytinėje Europos dalyje darėsi neišvengiamas. O Antrajame pasauliniame kare toms tradicijoms suduotas pakartotinis ir gana drastiškas smūgis jų iš esmės nepašalino.

⁷³ Меморандум Советского Правительства. 25 мая 1929 г., in: Lietuvos centrinis valstybės archyvas, f. 383, ap. 7, b. 796, l. 4–11. Įdomu, kad, sprendžiant iš pridėto lydraščio, sovietai minimą memorandumą buvo pasiuntę ir Lenkijai, bet nėra duomenų apie kokią nors jos reakciją.

⁷⁴ П. И. Кушнер, 1951; П. И. Кушнер, 1991; С. Алимов, 2006.

⁷⁵ М. В. Яновский, 1956, с. 22–35; И. П. Трайнин, 1947.

⁷⁶ J. J. Summers, 2005, p. 325–354.

Rusijos vaidmenį VRE regiono tautinių valstybių atžvilgiu galima vertinti kaip specifinį. Dėl savo geografinės padėties Rusija labiau nei Vakarų valstybės suinteresuota tautinių valstybių egzistencija, kaip buferine sistema savo vakariniame pasienyje. Kita vertus, Rusijos valstybinė anatomija ir jos istorinės tradicijos kur kas labiau orientuotos į etninių bendruomenių veiksnį, nei į pilietinių teisių svarbą, ir todėl neatsitiktinai Rusija (SSRS) suvaidino esminį vaidmenį formuojant rytinėje Europos dalyje etnografiniu principu paremtą valstybingumą. Tačiau ir Rusija, kiek leidžia teigti turima informacija, nėra paruošusi detalesnio teorinio etnografinio principo pagrindimo, ir, vadinasi, nėra bendrai priimtų vertybinių prielaidų, ribojančių eventualų veikimą *ad hoc*. Tai reiškia, kad etnografinio principo legitimavimu turėtų rūpintis visų pirma pačios tautinės valstybės.

Etnografinis principas svarbus ir istoriniu, ir politologiniu požiūriu. Istorinis požiūris etnografinį principą leidžia traktuoti kaip esminę kategoriją rytinės Europos dalies tautų valstybingumo genezei bei raidai tirti. Na, o politologinis požiūris leistų paaiškinti VRE tautinių valstybių politikos ypatybes, būdingas, beje, iki pastarojo laikotarpio.

Bibliografija

- Anderson E., 1990 – E. Anderson, „The Baltic Region on the Eve of World War One“, in: A. Loit (ed.), *The Baltic Countries 1900–1914*, Stockholm, 1990.
- Barnard F. M., 1969 – F. M. Barnard, „Culture and Political Development: Herder’s Suggestive Insights“, in: *The American Political Science Review*, 1969, Vol. 63, No. 2, p. 379–397.
- Brown D., 2015 – D. Brown, „Lord Palmerston and the „Civis Romanus Sum“ Principle“, in: *Foreign Affairs and Diplomacy*, 2015, No. 10, <<https://history.blog.gov.uk/2015/03/20/lord-palmerston-and-the-civis-romanus-sum-principle/>>, [2021-01-30].
- Crampton R. J., 1995 – R. J. Crampton, *Eastern Europe in the Twentieth Century*, London, 1995.
- Czechoslovak-Polish Negotiations*, 1995 – *Czechoslovak-Polish Negotiations of the Establishment or Confederation and Alliance 1939–1944*, Prague, 1995.
- Dacey E., 1894a – E. Dacey, *Bulgarian Political Attitudes*, 1894, in: <<https://sourcebooks.fordham.edu/mod/1894bulgaria1.asp>>, [2021-04-23].
- Dacey E., 1894b – E. Dacey, *The Peasant State. An Account of Bulgaria in 1894*, London, 1894.
- Dalberg-Acton J., 1862 – J. Dalberg-Acton, „Nationality“, in: *The Home and Foreign Review*, 1862.
- Gabrys J., 1918 – J. Gabrys, *Carte Ethnographique de L’Europe 1918*, Berne, 1918.
- Glendon M. A., 1993 – M. A. Glendon, M. W. Gordon, Ch. Osakwe, *Vakarų teisės tradicijos*, Vilnius, 1993.
- Elcock H. J., 1969 – H. J. Elcock, „Britain and the Russo-Polish Frontier, 1919–1921“, in: *The Historical Journal*, 1969, Vol. 12, No. 1, p. 137–154.
- Halecki O., 1994 – O. Halecki, *Historia Europy – jej granice i podziały*, Liublin, 1994.
- Hirsch F., 2005 – F. Hirsch, *Empire of Nations. Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union*, Cornell UP, 2005.
- Historia diplomacji Polskiej*, 1999 – *Historia diplomacji Polskiej*, t. V, Warszawa, 1999.
- Jaščėnka A., 1931 – A. Jaščėnka, *Tarptautinės teisės kursas*, t. 1, Kaunas, 1931.
- Kalvoda J., 1981 – J. Kalvoda, *Czechoslovakia’s Role in Soviet Strategy*, University Press of America, 1981.
- Kirby D., 1978 – D. Kirby, „Morality or Expediency? The Baltic Question in British – Soviet Relations, 1941–1942“, in: V. S. Vardys, R. Misiunas (eds.), *The Baltic States in Peace and War 1917–1945*, London, 1978, p. 159–172.
- Klimas P., 1917 – P. Klimas, „Etnografinio dėsno vertybė“, in: *Lietuvos aidas*, 1917 11 24, Nr. 33; „Etnografinio dėsno reikšmė“, in: *Lietuvos aidas*, 1917 11 27, Nr. 34, 11 29, Nr. 35, 12 04, Nr. 37.

- Klimas P., 1921 – P. Klimas, „Lietuvos sienos rytuose (memorialas Lietuvos taikos derybose su Rusija Maskvoje 1920 m. gegužės 21 d.)“, in: *Švietimo darbas*, 1921, Nr. 1.
- Klimas P., 2018 – P. Klimas, *Lietuva, jos gyventojai ir sienos*, Lietuvos nacionalinis muziejus, 2018.
- Kowalski W., 1965 – W. Kowalski, *ZSRR a granica na Odrze i Nysie Lużyckiej 1941–1945*, Warszawa, 1965.
- Kreindler I. A., 1977 – I. A. Kreindler, „Neglected Source of Lenin’s Nationality Policy“, in: *Slavic Review*, 1977, Vol. 36, No. 1, p. 86–100.
- Laurinavičius Č., 2020 – Č. Laurinavičius, *Lietuvos su Klaipėda ir Vilniumi genezė: anglų-rusų „Didžiojo žaidimo“ Rytų Baltijos aspektas*, Vilnius, Lietuvos istorijos institutas, 2020.
- Lietuvos istorija*, 2012 – *Lietuvos istorija, t. X. Nepriklausomybė 1918–1940*, 1 dalis, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2012.
- Misiunas R. J. 1968 – R. J. Misiunas, „Versailles and Memel“, in: *Lituanus*, 1968, Vol. 14, No 1.
- Pajewski J., 2005 – J. Pajewski, *Odbudowa Państwa Polskiego 1914–1918*, Poznan, 2005.
- Piirimäe K., 2014 – K. Piirimäe, *Roosevelt, Churchill, and the Baltic Question: Allied Relations during the Second World War*, Palgrave Macmillan, 2014.
- Pavlowitch S. K., 1999 – S. K. Pavlowitch, *A History of the Balkans 1804–1945*, London, 1999.
- Perman D., 1962 – D. Perman, *The Shaping of the Czechoslovak State*, Leiden, 1962.
- „Reply of the Allied“, 1919 – „Reply of the Allied and Associated Powers to the Observations of the German Delegation on the Conditions of Peace“, in: *International Conciliation*, 1919, No. 144, p. 1369.
- Römeris M., 1995a – M. Römeris, *Valstybė ir jos konstitucinė teisė. Antra dalis. Konstitucinės institucijos. I tomas. Suverenitetas*, Vilnius, 1995.
- Römeris M., 1995b – M. Römeris, *Valstybė ir jos konstitucinė teisė. Pirma dalis. Valstybė. I–II tomai*, Vilnius, 1995.
- Sabine G. H., 1995 – G. H. Sabine, Th. L. Thorson, *Politinių teorijų istorija*, Vilnius, 1995.
- Said E. W., 2006 – E. W. Said, *Orientalizmas*, Vilnius: Apostrofa, 2006.
- Smetona A., 1917 – A. Smetona, *Die litauischen Frage*, Berlin, 1917.
- Seton-Watson H., 1945 – H. Seton-Watson, *Eastern Europe Between the Wars 1918–1941*, Cambridge, 1945.
- Seton-Watson R., 1919 – R. Seton-Watson, *Europe in The Melting Pot*, London, 1919.
- Slezkine J., 1994 – J. Slezkine, „The USSR as a Communal Apartment or How a Socialist State promoted Ethnic Particularism“, in: *Slavic Review*, 1994, Vol. 53, No. 2, p. 414–452.
- Smith A. D., 1994 – A. D. Smith, *Nacionalizmas XX amžiuje*, Vilnius, 1994.
- Sporluk R., 1990 – R. Sporluk, *Polska: Powstanie teorii i praktyk nowoczesnego narodu 1770–1870*, Warszawa, 1990.
- Sotirovič V. B., 2009 – V. B. Sotirovič, „Macedonia between Greek, Bulgarian, Albanian and Serb National Aspirations 1870–1912“, in: *From the Balkan History of Diplomacy and Politics*, 2009, p. 86–117.
- Statkus N., 2018 – N. Statkus, *Tapatybės politika etniniams konfliktams reguliuoti*, Vilnius, 2018, p. 156.
- Stravinskienė V., 2011 – V. Stravinskienė, *Tarp giminės ir Tėvynės: Lietuvos TSR gyventojų repatriacija į Lenkiją (1944–1959)*, Vilnius, 2011.
- Summers J. J., 2002 – J. J. Summers, „The Right of Self-Determination and Nationalism in International Law“, in: *International Journal on Minority and Group Rights*, 2005, No. 12, p. 325–354.
- Suny G., 2001 – G. Suny, T. Martin, *A State of Nations: Empire and Nation-Making in the Age of Lenin and Stalin*, Oxford, 2001.
- Taylor A. J. P., 1999 – A. J. P. Taylor, *Habsburgų monarchija 1809–1918*, Vilnius, 1999.
- Temperley H. W., 1926 – H. W. Temperley, *A History of Peace Conference in Paris*, t. VI, London, 1926.
- Todorova M., 1992 – M. Todorova, „Self-Image and Ethnic Stereotypes in Bulgaria“, in: *Modern Greek Studies Yearbook*, 8, 1992.
- Toynbee A., 1915 – A. Toynbee, *Nationality and War*, London, 1915.
- Truska L., 2002 – L. Truska, „Kas traukė į Rusijos glėbį“, in: *Darbai ir dienos*, No. 30, 2002, p. 39–48.
- Vermeulen H. F., 2006 – H. F. Vermeulen, „The German invention of Volkerkunde. Ethnological Discourse in Europe and Asia 1740–1798“, in: Sara Eigen, Mark Larrimore (eds.), *The German Invention of Race*, New York, 2006, p. 123–145.

- Wandych P. S., 1962 – P. S. Wandycz, *France and Her Eastern Allies 1919–1925*, Minneapolis, 1962.
- Wandycz P. S., 1997 – P. S. Wandycz, *Laisvės kaina. Vidurio Rytų Europos istorija nuo viduramžių iki dabarties*, Vilnius: Baltos lankos, 1997.
- Wenshuang L., 2014 – L. Wenshuang, *The Rise of Bulgarian Nationalism and Russia's Influence upon It*: theses of Dissertations, University of Louisville, 2014, <<https://doi.org/10.18297/etd/1548>>.
- Wilson W., 1919 – W. Wilson, *International Ideals: Speeches and Addresses Made during the President's European Visit, December 14, 1918, to February 14, 1919*, New York, 1919.
- Wolff L., 1994 – L. Wolf, *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Stanford, 1994.
- Алимов С., 2006 – С. Алимов, П. И. Кушнер и развитие советской этнографии 1922–1950-е годы, Москва, 2006.
- [Alimov S., 2006 – S. Alimov, P. I. Kushner i razvitie sovetskoj etnografii 1922–1950-e gody, Moskva, 2006.]
- Бромлей Ю. В., 1983 – Ю. В. Бромлей, *Очерки истории этноса*, Москва, 1983.
- [Bromlej Yu. V., 1983 – Yu. V. Bromlej, *Ocherki istorii etnosa*, Moskva, 1983.]
- Броунли Я., 1977 – Я. Броунли, *Международное право*, Москва, 1977, т. 1.
- [Brounli Y. A., 1977 – Y. A. Brounli, *Mezhdunarodnoe pravo*, Moskva, 1977, t. 1.]
- Вильсон В., 1924 – В. Вильсон, *Принципы демократии: Извлечения из речей и посланий во время войны*, Берлин, 1924.
- [Vil'son V., 1924 – V. Vil'son, *Principy demokratii: Izvlecheniya iz rechej i poslanij vo vremya vojny*, Berlin, 1924.]
- Данилевский Н. Я., 1895 – Н. Я. Данилевский, *Россия и Европа*, Спб., 1895.
- [Danilevskij N. Ya., 1895 – N. Ya. Danilevskij, *Rossiya i Evropa*, Spb., 1895.]
- Кушнер П. И., 1946 – П. И. Кушнер, „К методологии определения этнографической территории“, in: *Советская этнография*, 1946, № 1, с. 12–24.
- [Kushner P. I., 1946 – P. I. Kushner, „K metodologii opredeleniya etnograficheskoj territorii“, in: *Sovetskaya etnografii*, 1946, № 1, s. 12–24.]
- Кушнер П. И., 1951 – П. И. Кушнер, *Этнические территории и этнические границы*, Академия наук СССР, 1951.
- [Kushner P. I., 1951 – P. I. Kushner, *Etnicheskie territorii i etnicheskie granicy*, Akademiya nauk SSSR, 1951.]
- Кушнер П. И., 1991 – П. И. Кушнер, *Этническое прошлое Юго-Восточной Прибалтики: опыт исторического изучения этнической территории*, Вильнюс, 1991.
- [Kushner P. I., 1991 – P. I. Kushner, *Etnicheskoe proshloe Yugo-Vostochnoj Pribaltiki: opyt istoricheskogo izucheniya etnicheskoy territorii*, Vilnius, 1991.]
- СССР и Литва, 2012 – СССР и Литва в годы Второй мировой войны, т. 2: Литва в политике СССР и в международных отношениях (август 1940–сентябрь 1945), Вильнюс, 2012.
- [SSSR i Litva, 2012 – SSSR i Litva v gody Vtoroj mirovoj vojny, t. 2: Litva v politike SSSR i v mezhdunarodnyh otnosheniyah (avgust 1940–sentyabr' 1945), Vilnius, 2012.]
- Трайнин И. П., 1947 – И. П. Трайнин, *Вопросы территории в государственном праве*, Москва, 1947.
- [Trajnin I. P., 1947 – I. P. Trajnin, *Voprosy territorii v gosudarstvennom prave*, Moskva, 1947.]
- Тэйлор А. Дж. П., 1958 – А. Дж. П. Тэйлор, *Борьба за господство в Европе 1848–1918*, Москва, 1958.
- [Taylor A. J. P., 1958 – A. J. P. Taylor, *Vor'ba za gospodstvo v Evrope 1848–1918*, Moskva, 1958.]
- Формирование национальных независимых государств на Балканах, 1986 – Формирование национальных независимых государств на Балканах (конец 18 в – 70-е годы 19 в.)*, И. С. Достян (ред.), Москва, 1986.
- [Formirovanie nacional'nyh nezavisimyh gosudarstv na Balkanah, 1986 – Formirovanie nacional'nyh nezavisimyh gosudarstv na Balkanah (konec 18 v – 70-e gody 19 v.), I. S. Dostyan (red.), Moskva, 1986.]
- Хайд Ч. Ч., 1951 – Ч. Ч. Хайд, *Международное право, его понимание и применение Соединенными Штатами Америки*, т. 1–2, Москва, 1951.

- [Hajd Ch. Ch., 1951 – Ch. Ch. Hajd, *Mezhdunarodnoe pravo, ego ponimanie i primenenie Soedinennymi Shtatami Ameriki*, t. 1–2, Moskva, 1951.]
- Энгельс Ф., 1957 – Ф. Энгельс, „Демократический панславизм“, in: К. Маркс, Ф. Энгельс, *Сочинения*, т. 6, с. 294–303.
- [Engel's F., 1957 – F. Engel's, „Demokraticeskij panslavizm“, in: K. Marks, F. Engel's. *Sochineniya*, t. 6, s. 294–303.]
- Энгельс Ф., 1958 – Ф. Энгельс, „Германия и панславизм“, in: К. Маркс, Ф. Энгельс, *Сочинения*, т. 11, с. 202–207.
- [Engel's F., 1958 – F. Engel's, „Germaniya i panslavizm“, in: K. Marks, F. Engel's, *Sochineniya*, t. 11, s. 202–207.]
- Яновский М. В., 1956 – М. В. Яновский, *Проблема «приобретения» государственной территории в международном праве*, Ташкент, 1956.
- [Yanovskij M. V., 1956 – M. V. Yanovskij, *Problema «priobreteniya» gosudarstvennoj territorii v mezhdunarodnom prave*, Tashkent, 1956.]